

System polityczny w Polsce w latach 1944–1948

System polityczny może być rozumiany jako podstawowe struktury władz państwowych oraz główne zasady polityczne i prawne; jako całokształt instytucji, za których pośrednictwem podejmowane są decyzje polityczne. Zazwyczaj uznaje się, że system polityczny to ogół działających w państwie instytucji (parlament, rząd, sądownictwo), organizacji politycznych (partie polityczne, ruchy społeczno-polityczne), grup interesu (związki zawodowe, samorządy terenowe) oraz relacji między nimi, a także zespół norm i reguł, na których podstawie one funkcjonują (konstytucja, ordynacje wyborcze).

Tak więc pojęcie systemu politycznego oznacza strukturę, w której ramach przebiega życie polityczne i społeczne. Do klasyfikacji systemu politycznego stosuje się także pojęcie reżimu politycznego. Będzie ono pomocne przy analizowaniu przede wszystkim podmiotu, jakim był PKWN i kolejne ekipy władzy, które się z niego wywodziły. Reżim polityczny rozumiany jest jako specyficzna forma organizacji politycznej, układ formalnych i nieformalnych zasad i mechanizmów regulujących funkcjonowanie władzy politycznej oraz jej powiązania ze społeczeństwem. Współczesne systemy polityczne są klasyfikowane według wielu różnych kryteriów, z których najważniejsze to: charakter reżimu politycznego (państwa demokratyczne i niedemokratyczne), relacje między władzą ustawodawczą a wykonawczą (systemy parlamentarne, prezydenckie, parlamentarno-prezydenckie, parlamentarno-komitetowe), zależności między głową państwa a szefem rządu (systemy prezydialne i parlamentarne), charakter głowy państwa (monarchie i republiki).

Dyskusje ustrojowe i ich uwarunkowania społeczne

Po utworzeniu w 1941 r. Polskiej Partii Robotniczej Moskwa nakazywała kierownictwu partii, często wbrew jego woli, unikanie radykalnych haseł politycznych i społecznych, odstręczających od współdziałania z komunistami wielu Polaków. W 1943 r. sekretarz Międzynarodówki Komunistycznej Georgi Dymitrow w depeszy wysłanej do pierwszego sekretarza PPR Pawła Findera zalecał, aby myślą przewodnią deklaracji programowej *O co walczymy?* było „utrwalenie wolności i niepodległości Polski, szybka odbudowa kraju oraz zapewnienie narodowi wolności”. On też nakazywał, by „określić ustrój polityczny Polski zgodnie z kierunkiem platformy partii jako ustrój demokratyczny, a nie radziecki”¹. To była

¹ J. Jagiełło, *O Polską drogę do socjalizmu. Dyskusje w PPR i PPS w latach 1944–1948*, Warszawa 1984.

koncepcja „frontu narodowego”, czyli faktycznie „narodowej drogi do socjalizmu”, którą Kreml wysunął podczas wojny domowej w Hiszpanii. Utożsamiał się z nią w dużym stopniu jeden z przywódców PPR – Władysław Gomułka. Tak więc propagandowo komuniści odzęgnywali się od zapędów dyktatorskich. Ale nowy model „demokracji” przez nich lansowany *explicite* wykluczał swobodę walki wyborczej. Jak w liście z 7 marca 1944 r. Władysław Gomułka informował Georgi Dymitrowa, większość członków PPR, nie bez słuszości, uważała, iż „hasła walki o demokratyczną Polskę pomyślane są przez partię tylko jako hasła taktyczne, na okres okupacji niemieckiej, po usunięciu której partia wysunie hasła Polski sowieckiej”. Dla wielu komunistów była tylko jedna alternatywa: Polska „reakcyjna albo sowiecka”².

W Polsce komunizm i ideologia kolektywizmu nigdy nie miały zbyt wielu zwolenników, sporo było natomiast ludzi o przekonaniach lewicowych. Na znaczenie polskiej lewicy wpłynęły z pewnością zasługi PPS i Piłsudskiego dla odzyskania niepodległości w 1918 r. Trzeba jednak pamiętać, że najsilniejszą partią II Rzeczypospolitej była prawicowa Narodowa Demokracja Romana Dmowskiego. Każdy świadomy politycznie obywatel II RP wiedział też dobrze, że przedwojenna KPP była nie tylko partią polskiej lewicy, ale także ośrodkiem agenturalnym na usługach ZSRR, wykonawcą rozkazów Lenina i Stalina. Komuniści nie mieli szans na legalne zdobycie władzy. Ta prawda była oczywista dla większości Polaków. Obawa przed komunizmem nie wynikała z siły i znaczenia KPP w życiu Polski, ale z rosnącej potęgi Związku Radzieckiego. Jakie były oczekiwania polskiego społeczeństwa pod koniec II wojny światowej? Niewątpliwie, analogicznie do innych narodów europejskich, po kataklizmie II wojny społeczeństwo polskie oczekiwało wolności i demokracji³. W całej Europie w trakcie i po zakończeniu II wojny nastąpił wyraźny zwrot w kierunku lewicowym, ale w Polsce nie oznaczało to ani sympatii prokomunistycznych, ani prosowieckich. Wykorzystanie owego zwrotu przez Moskwę i przywódców PPR było zręcznym zabiegiem socjopsychologicznym, jednakże pod popularne wówczas hasła demokracji i sprawiedliwości społecznej podłożono fałszywą treść.

Kierownictwo w Moskwie miało świadomość, że tylko taki program może zmienić negatywne nastawienie Polaków do komunizmu i osłabić ich obawy względem ZSRR. Zamiast haseł ruchu komunistycznego polscy komuniści mieli propagować treści demokratyczne i narodowowyzwoleńcze. W takim duchu

² Cyt. za: J. Wrona, *System partyjny w Polsce 1944–1950. Miejsce, funkcje, relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*, Lublin 1997, s. 36.

³ Elity polityczne państwa podziemnego były świadome nieuniknionych zmian w postawach społeczeństwa, jego postępującej radykalizacji. Wychodząc im naprzeciw, sformułowały program Rady Jedności Narodowej „O co walczy naród Polski” z 15 III 1944 r. Polska miała być po wojnie krajem demokracji parlamentarnej zdolnej do wyłonienia silnego rządu. Przy zachowaniu linii granicy traktatu ryzykownego na wschodzie Polska winna uzyskać pokaźne nabytki terytorialne na zachodzie. Reformy ustroju ekonomicznego miały pójść w kierunku upowszechnienia własności oraz sprawiedliwszego podziału dochodu narodowego. Przebudowie struktury własności na wsi miała służyć reforma rolna. Przewidywano przejście przez państwo majątków ziemskich powyżej 50 ha, a z powstałego funduszu ziemi projektowano tworzenie rodzinnych gospodarstw rolnych o powierzchni 8–15 ha. Państwo miało objąć funkcje kierownicze i kontrolne w gospodarce, do której chciano wprowadzić elementy planowania, traktowanego jako panaceum na kryzysy gospodarcze.

skonstruowano pierwszy kompleksowy program PPR zawarty w deklaracji listopadowej z 1943 r., a także programowe dokumenty Związku Patriotów Polskich w ZSRR. Tak też napisany był Manifest PKWN, traktowany jako fundamentalny dokument nowej komunistycznej władzy. Naciągająca z Moskwy władza wykorzystwała wizje, nastroje i konkretne programy zawarte w dokumentach wcześniejszych niż ów manifest.

Nowe zasady ustrojowe

Zgodnie z sugestią Stalina w pierwszym okresie po przejściu władzy polscy komuniści nie wypowiadali się wyraźnie o ustroju politycznym i gospodarczym państwa. Wszelkie próby czynione w tej kwestii przez działaczy w ZSRR były traktowane przez kierownictwo radzieckie, m.in. Wiaczesława Mołotowa, jako niepotrzebne i szkodliwe⁴. Polska Partia Robotnicza w kraju odcinała się wprawdzie od ustroju Polski międzywojennej, ale chętnie powoływała się na ciągłość form prawnych, symboli narodowych i instytucji. Oficjalnie komuniści deklarowali, że przemiany ustrojowe dokonywać się będą z zachowaniem należytego respektu dla tradycyjnej struktury państwa.

Przesłanki prawno-konstytucyjne przejścia władzy liczyły się dla komunistów polskich o tyle, o ile mogły mieć wymowę propagandową użyteczną w kraju oraz na arenie międzynarodowej. Dlatego Manifest PKWN legitymizował się formalnym odwołaniem do podstawowych „założeń”, a następnie „zasad” konstytucji marcowej z 1921 r. Miały one obowiązywać „aż do zwołania wybranego w głosowaniu powszechnym, bezpośrednim, równym, tajnym i stosunkowym Sejmu Ustawodawczego, który uchwali, jako wyraziciel woli narodu, nową konstytucję”⁵. Na wstępie tworzenia nowego systemu politycznego pojawiła się więc obietnica wolnych demokratycznych wyborów (dodajmy: niezrealizowana przez ponad 45 lat), które są najpełniejszą formą politycznego uczestnictwa obywatela w życiu publicznym, gdy w głosowaniu powołuje się określone osoby do pełnienia funkcji w organach państwa, a także w samorządnych organizacjach społecznych. Problem doprowadzenia do demokratycznych wyborów był kluczową kwestią pierwszych dwóch powojennych lat. W takim akcie wyborczym ogromna większość Polaków z przywódcą Polskiego Stronnictwa Ludowego Stanisławem Mikołajczykiem upatrywała szansy na suwerenność Polski. W rzeczywistości wybory staną się z woli komunistów propagandowym rytuałem pozbawionym treści politycznego uczestnictwa służącego wyrażaniu interesów, pragnień i dążeń obywateli.

W lipcu 1944 r. formalnie najwyższą władzą w państwie była całkowicie zdominowana przez komunistów Krajowa Rada Narodowa. Nie pochodziła ona z wyborów. Należeli do niej przedstawiciele partii, organizacji społecznych, politycznych i zawodowych delegowani przez nie za zgodą kierownictwa PPR. Główną rolę w funkcjonowaniu tej instytucji odgrywało prezydium, które formalnie było organem podległym KRN. W polskim systemie prawnym ten kole-

⁴ *Polska–ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(b) 1944–1949*, oprac. A. Kochański, A. Paczkowski i in., Warszawa 1995, s. 49.

⁵ *Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, oprac. W. Skrzydło, Lublin 1979, s. 8.

gialny urząd stanowił *novum*. Prezydium okazało się najważniejszym ośrodkiem władzy ustawodawczej i jej bardzo skutecznym instrumentem. To ono w praktyce decydowało o kształcie i zakresie działania KRN. 11 września 1944 r. KRN przyjęła ustawę o organizacji i zakresie działania rad narodowych oraz o kompetencjach przewodniczącego KRN. Funkcję tę sprawował Bolesław Bierut, któremu przyznano niezwykle duże uprawnienia. Jego decyzje były bezdyskusyjne i ostateczne, zawsze spotykały się z akceptacją. Prezydium stanowiło skuteczny i legalny organ pośredniczący między władzą rzeczywistą, czyli Biurem Politycznym KC PPR, a społeczeństwem reprezentowanym przez KRN i PKWN, aspirującymi do roli parlamentu i rządu. Formalnie miało gwarantować zasadę nadrzędności parlamentu nad rządem⁶. Lektura protokołów Biura Politycznego PPR z 1944 r. wyraźnie ukazuje rzeczywisty mechanizm zapadania politycznych decyzji. Najpierw omawiano je na posiedzeniu Biura Politycznego, a następnie były wykonywane przez Prezydium KRN i PKWN. Mechanizm ten powtarzał się w okresie funkcjonowania kolejnych rządów i sejmów.

Czy w trakcie przejmowania władzy przez PPR w ramach jednego ośrodka władzy powstały liczne centra i wpływy, czy też było ono jedno? Na pewno decydującą siłą stanowił ośrodek zewnętrzny, czyli ZSRR i jego agendy w Polsce (wojsko, bezpieczeństwo, doradcy, oficjalne przedstawicielstwo z Nikołajem Bułganinem). Na gruncie wewnętrznym w pierwszych latach nie było jeszcze różnych ugrupowań centralnej biurokracji ani centrów ekonomicznej i finansowej potęgi. Regionalne elity dopiero się tworzyły, od początku zaś miały znaczenie kadry dowódcze wojska i struktur bezpieczeństwa publicznego. W kierownictwie PPR rysowały się natomiast różnice zdań dotyczące taktyki sprawowania władzy, które zaowocowały ostatecznie odsunięciem Władysława Gomułki z funkcji przywódcy PPR w połowie 1948 r. W tworzonego systemu nie działały prawa klasycznej równowagi sił. Istniało bowiem dominujące centrum władzy – Biuro Polityczne PPR. Partia odgrywała specjalną rolę. Była swego rodzaju arbitrem, który zapewnia równowagę, a jednocześnie trzyma pod kontrolą struktury wojska i bezpieczeństwa wewnętrznego. I chociaż z formalno-prawnego punktu widzenia partia nie miała żadnych uprawnień, to realna władza PPR/PZPR, jej możliwości wpływu na procesy polityczne i ekonomiczne, była najważniejsza i decydująca.

Polska Partia Robotnicza od lipca 1944 r. dominowała w strukturach władzy, w niektórych zaś jej segmentach, takich jak wojsko i aparat bezpieczeństwa, uzyskała pozycję hegemonu. Jego podstawową funkcją było utrzymywanie terroru i kontrolowanie społeczeństwa⁷. Zasadę obsadzania najważniejszych stanowisk przez partyjną nomenklaturę zaczęto stosować już od 1944 r.⁸ Kierownictwo PPR miało całkowitą świadomość bezwzględnej dominacji w tworzonego systemu przez PKWN pod egidą ZSRR systemie władzy. Wyraźnie mówił o tym podczas spotkań komunistycznego kierownictwa Marian Spychalski: „Jesteśmy partią decy-

⁶ *Protokoły posiedzeń Prezydium KRN 1944–1947*, wybór, wstęp i oprac. J. Kochanowski, Warszawa 1995, s. 6–11.

⁷ A. Paczkowski, *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków 1999, s. 33–75.

⁸ A. Garlicki, *Z tajnych archiwów*, Warszawa 1993, s. 108 i n.; A. Paczkowski, *System nomenklatury kadr w Polsce (1950–1970)*, Warszawa 2000.

dującą i na nas spada cała odpowiedzialność – stwierdził 29 października 1944 r. – Bez nas nic się nie może dziać. Mimo koalicyjności PKWN nie utrzymałby się ani godziny wbrew PPR. Nie można tego powiedzieć odnośnie innych partii”. Wcześniej, 9 października, podobnie wypowiadał się Władysław Gomułka: „Faktyczną siłą jest przede wszystkim nasza partia”⁹. W partyjnym gronie nie ukrywano też swoistego lekceważenia dla komitetu kierowanego przez Edwarda Osóbkę-Morawskiego. Hilary Minc stwierdził, iż PKWN to taka „chuderlawka szkapa, którą trzeba ciągnąć za ogon”, dodając następnie: „Tej *Idiotenregierung*, która miała trwać kilka tygodni, nadano prawa obywatelstwa”¹⁰.

Manifest lipcowy obiecywał reformę rolną, na którą oczekiwali polscy chłopcy, zapowiadał „poprawę bytu szerokich rzesz narodu”, podwyżki płac, rozbudowę świadczeń społecznych, likwidację „nędzy mieszkaniowej” i „bezpłatne nauczanie na wszystkich szczeblach”¹¹. Niezależnie od ideologicznych obietnic PPR, iż nowy system władzy przyniesie większą równość i sprawiedliwość społeczną, pewne stare nierówności zostały zastąpione nowymi, podczas gdy inne przetrwały w nienaruszonej formie. Na poziomie grupowym nierówność polityczna wyrażała się w naruszaniu prawa do stowarzyszania się. Na poziomie ogólnospołecznym nierówności polityczne przejawiały się na dwa sposoby: po pierwsze nastąpiło podporządkowanie aparatu państwowego jednej orientacji politycznej (jednej partii), po drugie w wyniku wyeliminowania opozycji ze struktur władzy zanikła demokratyczna kontrola prawna i społeczna na wszystkich szczeblach władzy: od centralnego do lokalnego.

Inny rodzaj nierówności występował w sferze społecznej. Pewne źródła nierówności w gospodarce nierynkowej powoli przestawały istnieć (np. skutki działania prawa własności), a inne zostały poważnie ograniczone (np. pochodzenie społeczne z klas niższych, wykształcenie („Nauka w służbie ludu”, „Nie matura, lecz chęć szczerą zrobi z Ciebie oficera”) czy płeć. Po 22 lipca 1944 r. wzrosła ruchliwość społeczna, a dwie zwłaszcza kategorie ludności doświadczyły awansu grupowego: robotnicy i chłopstwo. Ale równolegle inne nierówności zostały w nowym systemie poważnie wzmocnione, np. niekomunistyczne afiliacje polityczne czy pochodzenie z klas wyższych, tzw. obszarników, kułaków lub burżuazji. Pewne kategorie stratyfikacyjne, takie jak wielka burżuazja i ziemiaństwo, już w 1944 r. zostały zlikwidowane, co łączyło się na ogół z degradacją społeczną osób zaliczających się do tych grup społecznych. Wpływ tworzonego systemu władzy na układ nierówności miał generalnie efekt niwelujący, ale ceną za to było drastyczne ograniczenie wolności.

Kolejny typ nierówności odnosił się do sfery ekonomicznej i dewaluacji indywidualnego dochodu jako głównego czynnika regulującego poziom życia. Pieniądz stawał się zaledwie jednym z wielu środków otwierających dostęp do rzadkich dóbr i usług. Polityka społeczna PPR/PZPR była zorientowana raczej na osiągnięcie równości warunków niż równości szans. Z powodu „gospodarki niedoboru” był to generalnie proces równania w dół.

⁹ *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1944–1945*, oprac. A. Kochański, „Dokumenty do dziejów PRL”, z. 2, Warszawa 1992, s. 20, 47.

¹⁰ *Ibidem*, s. 29.

¹¹ *Manifest PKWN...*

Komuniści odrzucili zakorzenione w ustawach i w świadomości społecznej procedury rozwiązywania konfliktów i sprzeczności przez zwracanie się do sądów, a także inne obyczaje politycznego zachowania, charakterystyczne dla rozwiniętych i utrwalonych demokracji. Hasło sprawiedliwości społecznej propagowane przez Manifest odegrało rolę zawołania rewolucyjnego komunistów. Nie można pominąć faktu, że znajdowało się ono także w programach tych nurtów politycznych – takich jak ruch ludowy i niepodległościowy socjalizm – które z całą zaciętością i przy użyciu nieograniczonych środków będą zwalczane od chwili narodzin nowej państwowości, która sama ochrzciła się mianem Polski Ludowej. W dokumencie nie było słowa o socjalizmie ani oczywiście o komunizmie. Ale słowo komunizm dla określenia budowanego systemu ustrojowego było często używane przez obywateli. Projekt komunistyczny postrzegany był w Polsce jako narzucona przez ZSRR próba głębokiej przebudowy całokształtu życia społecznego i politycznego, próba z gruntu obca polskiemu duchowi narodowemu, a także tradycji i kulturze europejskiej¹².

Tak więc pod pojęcia: demokracja, parlament, rząd, sąd, prawo, praworządność, własność prywatna, partie polityczne, PKWN i kolejne rządy podkładały makiety, atrapy, namiastki oryginałów. Władze komunistyczne świadomie wytworzyły lub tolerowały instytucje i mechanizmy artykulacji, regulacji i stabilizacji społeczno-ekonomicznej i politycznej, które niejednokrotnie z nazwy nawiązywały do odpowiedników działających na gruncie demokracji parlamentarnej. Komuniści liczyli się bowiem z przywiązaniem społeczeństwa do instytucji demokratycznych. Przywracając ich nazwy, nie zamierzali i nie mogli przywrócić ich tradycyjnych funkcji. Miały więc one charakter osobliwy. Odgrywały bowiem rolę podrzędną wobec zasad i mechanizmów stabilizujących porządek ustrojowo-polityczny. Stąd dyrektywa tzw. socjalistycznej nauki prawa nakazywała traktować raczej ustrojowo-polityczne jako najważniejsze i rozstrzygające. Po latach doświadczenia okresu PKWN i kolejnych lat PRL zostały zdefiniowane przez partyjnego konstytucjonalistę następująco: „To nie tradycje konstytucyjne miały określać zakres konstytucyjnej sankcji dla nowych treści polityczno-prawnych, lecz odwrotnie, te nowe treści polityczno-ustrojowe miały wyznaczać znaczenie zastosowania tradycyjnych pojęć, zwrotów i konstrukcji w systemie przepisów konstytucyjnych”¹³.

Demokratyczne zasady PKWN – demokracja klasowa i własność prywatna

Oficjalnie celem władzy nie było budowanie komunizmu, lecz rozwijanie tzw. demokracji ludowej, zapewniającej masom udział w rządzeniu głównie przez udział w organizacjach i instytucjach władzy o zasięgu lokalnym, a w mniejszym stopniu przez uczestniczenie w wyborach parlamentarnych. Propaganda szeroko lansowała ideę demokracji bezpośredniej, rozumianej jako sprawowanie kierow-

¹² A. Skrzypek, *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957*, Pułtusk 2002.

¹³ A. Burda, *Rozwój i rola polityczno-ustrojowa najwyższego organu przedstawicielskiego w państwie socjalistycznym* [w:] *Sejm Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, red. A. Burda, Ossolineum 1975, s. 65.

niczej roli przez rządzącą partię komunistyczną. W doktrynie komunistycznej była to obiektywna prawidłowość i niewzruszona zasada ustrojowa. Manifest zapowiadał m.in. „przywrócenie wszystkich swobód demokratycznych” – z zastrzeżeniem, że swobody te nie mogą „służyć wrogom demokracji”. Ustrój budowany przez PPR od początku znajdował się poza kryteriami demokratyczności wywodzącymi się z tradycji liberalnej. Oficjalnie nazywało się to zerwaniem z tzw. demokracją formalną i nadaniem jej klasowego charakteru¹⁴.

Demokracja to tyle co rządy ludu. *Demos* po starogrecku znaczy lud, podlegli; *krátos* – rządy, moc. W takim systemie władza czerpie swoje uprawnienia z woli większości i ową wolą je uzasadnia. Demokrację stanowiącą jedną z centralnych kategorii myśli politycznej i teorii polityki rozumiem w ujęciu proceduralnym i aksjologicznym. Należą więc do niej takie zasady prawno-ustrojowe, jak: suwerenność narodu, zasada reprezentacji, uznanie wyborów za główne źródło legitymacji władzy, trójpodział władzy oraz konieczność instytucjonalnej ochrony praw obywatelskich. Do katalogu wartości politycznych demokracji zaliczam, podobnie jak czyni to większość politologów: wolność, równość, godność człowieka, pluralizm i tolerancję¹⁵. Do tych wartości dodają także własność. I nie chodzi tu tylko o samo prawo własności, ale także o dostęp do niego.

Formalnie nie postulowano nacjonalizacji ani uspołdzielczania wsi na wzór radziecki. Wręcz przeciwnie, tego typu sugestie odnośnie do zamierzeń komunistów oficjalna propaganda traktowała jako tzw. reakcyjną propagandę, za której szerzenie będzie wkrótce groziła kara śmierci lub wieloletniego więzienia. Jak zapowiadał Manifest PKWN, „majątek narodowy”, czyli wielka własność prywatna: „wielkie przedsiębiorstwa przemysłowe, handlowe, bankowe, transportowe oraz lasy”, miał być „unarodowiony” i przejść pod „Tymczasowy Zarząd Państwowy”¹⁶. Pod tym określeniem ukryta była perspektywa nacjonalizacji zrealizowanej 3 stycznia 1946 r. w odniesieniu do podstawowych gałęzi gospodarki narodowej, które zostały przejęte bez odszkodowania z wyjątkiem własności zagranicznej¹⁷. Tymczasem własność, wykraczając poza stosunki rynkowe, obejmuje

¹⁴ Wyjaśni to kilkanaście miesięcy później Władysław Gomułka: „Aby w państwie rządzone przez władze demokratyczne mogły być stosowane szerokie swobody demokratyczne bez szkody dla samej demokracji, muszą być one dla reakcji tym bardziej ograniczone, im większe stanowi ona niebezpieczeństwo dla postępowych sił narodu, im obfitszymi środkami dysponuje w kierunku wypaczania rozwoju życia politycznego narodu. W przeciwnym bądź razie demokracja sama skreśliłaby dla siebie sznur, na którym powiesiłaby ją reakcja [...]. Stąd też polityka Rządu musi iść po linii rugowania reakcji z naszego życia, a nie ułatwiania jej nieskrępowanej działalności przez rozciągnięcie na nią wszystkich swobód demokratycznych. Tylko bowiem w ten sposób można sprzyjać odradzaniu się naszego życia politycznego i państwowego na demokratycznych podstawach. I tylko takie podejście do zagadnienia swobód demokratycznych jest słuszne w ogóle, dla Polski zaś jedynie możliwe. Szerokie swobody nie mogą być narzędziem do walki z rządem i państwem demokratycznym, do restytuowania antydemokratycznych stosunków, lecz muszą wzmacniać podstawy demokracji. Właśnie tak pojęta walka o demokrację jest nierozdzielnie związana z walką o utrwalenie naszej niepodległości i zagwarantowanie Polsce suwerenności politycznej i gospodarczej” (W. Gomułka, *W walce o demokrację ludową. Artykuły i przemówienia*, Warszawa 1947, s. 196–197).

¹⁵ *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2002, s. 65–71.

¹⁶ *Manifest PKWN...*

¹⁷ A. Rzepliński, *Prawo prywatne w Polsce w latach 1944–1956* [w:] *IPSiR dzisiaj. Księga jubileuszowa*, red. M. Porowski, Warszawa 1998.

odniesienia zarówno do stosunków ekonomicznych, jak i pozaekonomicznych. Przekształcenia własnościowe miały za podstawę normy prawne stanowione przez państwo. Realizowana po II wojnie socjalistyczna doktryna prawna w zakresie prawa cywilnego, a zwłaszcza prawa własności, odwoływała się do ustaleń ekonomii marksistowskiej. Wyróżniała własność środków produkcji i środków konsumpcji i postulowała nacjonalizację tych pierwszych.

Było to w pełni zgodne z doktryną ekonomiczną i społeczną PPR, która zakładała wyeliminowanie z życia gospodarczego własności prywatnej (fundamentalnej wartości społeczeństwa demokratycznego), z życia społecznego zaś ziemiaństwa i burżuazji. Dlatego we wrześniu 1944 r. PPR przeprowadziła radykalny wariant reformy rolnej przewidującej parcelację majątków o obszarze 50 ha powierzchni uprawnej (100 ha w Polsce zachodniej). Oficjalnie jej głównym celem było upelnorolnienie istniejących małych gospodarstw. Dekret o reformie rolnej uzupełniony został przez dekret z 12 grudnia 1944 r. o przejściu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa. Wykonanie tych dwóch dekretów spowodowało likwidację 9,3 tys. majątków ziemskich i leśnych o powierzchni 3,1 mln ha, w tym znacjonalizowano 1 mln ha lasów¹⁸. Reforma oczywiście była akceptowana, ale należy pamiętać, że postulował ją już przedwojenny ruch ludowy. Projekt reformy figurował też w programie Polskiego Państwa Podziemnego w czasie okupacji niemieckiej. Jednak wbrew komunistycznej propagandzie reforma nie wywołała na wsi euforii i nie uzyskała masowego poparcia.

Kolejna fala likwidacji własności prywatnej przypadła na wiosnę 1947 r. Ofensywa przeciwko prywatnym przedsiębiorcom rozpoczęła się od kwietniowego posiedzenia KC PPR. Minister przemysłu i handlu Hilary Minc proklamował wtedy tzw. bitwę o handel. Zapowiedział „opanowanie rynku i narzucenie mu pewnych określonych ram działania”, a także ściślejsze podporządkowanie ruchu spółdzielczego państwu. Administracji państwowej zalecił, by baczniej przyglądała się „działalności elementów kapitalistycznych”. Odtąd funkcjonowanie prywatnych przedsiębiorstw miało być tolerowane, jedynie pod warunkiem że handlowcy przeznaczą swoje dochody „na odbudowę kraju”, czyli przekazą władzy.

Plan Minca nie był nowością. Podobne projekty, choć okryte tajemnicą, Biuro Polityczne omawiało już w 1945 r. Jednak do wyborów w styczniu 1947 r. komuniści nie ujawniali swoich rzeczywistych zamiarów i głosili hasła o równouprawnieniu sektora państwowego, spółdzielczego oraz prywatnego. Od 1948 r. PPR/PZPR oficjalnie propagowała zasadę wyższości własności państwowej nad spółdzielczą i prywatną i eliminowała mechanizmy pieniężno-rynkowe¹⁹.

¹⁸ Zapowiadane upelnorolnienie oznaczało w praktyce, iż przeciętna powierzchnia gospodarstwa wzrosła z 5,0 ha w roku 1938 do 5,2 ha w 1950.

¹⁹ Zob. przykładowo wypowiedź Władysława Gomułki, sekretarza generalnego KC PPR, na Plenum KC PPR odbywającym się 13 i 14 IV 1947 r.: „Marksizm zawsze rozumiał uspołecznienie środków produkcji jako przejście ich na własność państwa. Wszelkie inne rozwiązanie byłoby rozwiązaniem wstecznym i reakcyjnym. Uspołecznione środki produkcji mogą być wykorzystane tylko w skali ogólnopaństwowej. Rozdrabnianie ich na poszczególne spółdzielnie nie mogłoby oznaczać niczego innego jak nawrót w specyficznej, spółdzielczej formie do gospodarki kapitalistycznej. Najwyższą, a zarazem jedyną formą skutecznego uspołecznienia współczesnych środków produkcji jest upaństwowienie. [...] Reasumując: 1) Nasz przemysł jest przemysłem o znacznych elementach socjalistycznych. 2) Będzie on mógł stać się przemysłem konsekwentnie socjalistycznym tylko poprzez

Porządek społeczny, który zapoczątkował likwidację prywatnej własności, pozabawiał konsumentów ich autonomii i niezależności. Przez to podporządkowywał każdego arbitralnym decyzjom ministerstwa i planu centralnego. Wraz z ekonomiczną władzą obywateli zanika też ich władza polityczna. Zwracam szczególną uwagę na ten aspekt przeobrażeń niedoceniany w analizie przemian społecznych i politycznych, jakie dokonały się w Polsce po 1944 r. Zastąpienie prywatnej własności własnością kolektywną (w szczególności państwową) oznaczało w konsekwencji zastąpienie wolności procesem zniewolenia i uprzedmiotowienia grup klasowych i jednostek. Cała władza nad upaństwowionymi środkami produkcji skupiona została w ręku państwowego aparatu gospodarczego. W efekcie państwo wpływało na funkcjonowanie pozostałych sfer życia społecznego, konstituowało dla nich zawody w sferze wytwarzania, klasy społeczne w sferze gospodarowania, a także warstwy społeczne: socjalne, kulturowe i polityczne²⁰. Najważniejszą kategorią w państwie stawał się początkowo propagandowo skrywany kolektywizm zakładający centralne planowanie przyszłości społeczeństwa. Prywatne cele działalności gospodarczej i społecznej zostały zastąpione celami państwowymi. Kolektywizm jest przeciwieństwem klasycznego liberalizmu (indywidualizmu), kształtującego model społeczeństwa, w którym rolę regulatora odgrywa rynek i w którym społeczne wyniki są nieplanowaną sumą indywidualnych wyborów²¹.

Sposób postrzegania pluralizmu politycznego

21 lipca 1944 r. ogłoszono ustawę KRN o powołaniu w Moskwie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z Edwardem Osóbką-Morawskim (lat 35) na czele. Kierował on jednocześnie resortem spraw zagranicznych PKWN. Politycznie reprezentował niewielką grupę rozłamową w ruchu socjalistycznym występującą pod nazwą Robotniczej Partii Polskich Socjalistów. Przed wojną był mało znaczącym działaczem ruchu spółdzielczego. Jego zastępcami zostali: Andrzej Witos (lat 66), który był równocześnie kierownikiem resortu rolnictwa i reform rolnych i wiceprzewodniczącym Zarządu Głównego Związku Patriotów Polskich, przed wojną zaś terenowym działaczem Stronnictwa Ludowego i posłem na Sejm, oraz Wanda Wasilewska (lat 39), pisarka, przewodnicząca ZG ZPP, członkini WKP(b), formalnie występująca jako bezpartyjna.

opanowanie rynku przez państwo ludowe i położenie kresu przechwytywaniu produktu dodatkowego przez elementy kapitalistyczne. [...] 5) Spółdzielczość nie jest żadnym typem ustroju społecznego, jest w zasadzie formą zrzeszania drobnych wytwórców, na bazie której rozgrywa się walka o to, czy będzie to forma związana z sektorem państwowym i kontroli państwowej, czy też forma wyłamania się spod kontroli państwowej. 6) Walka o zakończenie budowy systemu gospodarki Demokracji Ludowej, o opanowanie rynku, o przekształcenie naszego przemysłu w przemysł w pełni socjalistyczny jest ostrą i trudną walką klasową” (W. Gomułka, *W walce...*, s. 231–232. Zob. też relacje źródłowe na ten temat: B. Korzeniewska, *Spekulantka*, „Karta” 1998, nr 26, s. 81–87 oraz B. Pindelski, *Inicjatywa na marginesie, ibidem*, s. 90–92).

²⁰ Z. Morawski, *Prawne instrumenty segmentacji społeczeństwa w okresie transformacji systemowej (na przykładzie Polski lat 1989–1992)*, Wrocław 1994.

²¹ Albert Dicey już w 1914 r. trafnie i wizjonersko zdefiniował kolektywizm jako „rządy dla dobra ludu sprawowane przez ekspertów lub urzędników, którzy wiedzą lub sądzą, że wiedzą lepiej niż ktokolwiek inny, w tym i zainteresowani, co jest dla ludu najlepsze” (cyt. za: R. Skidelsky, *Świat po komunizmie. Spór o nasze czasy*, Kraków 1999, s. 28).

Witos oficjalnie reprezentował SL, z którym nie miał kontaktu przez cały okres pobytu w ZSRR. Kilka dni później, 27 lipca, w „Biuletynie Informacyjnym” Komendy Głównej AK trafnie skomentowano obecność Andrzeja Witosa w PKWN: „jest to typowy dla sowieckich polityków chwyt, tumaniący ludzi naiwnych sławnym nazwiskiem wielkiego polskiego polityka”²².

Pozostali reprezentanci partii chłopskiej w PKWN byli związani ze zorganizowaną przez PPR na forum ruchu ludowego niewielką strukturą występującą pod nazwą „Wola Ludu”. Kierownikami resortów PKWN zostali: administracji publicznej – Stanisław Kotek-Agroszewski (lat 39, SL), przedwojenny inspektor przysposobienia rolniczego; bezpieczeństwa publicznego – Stanisław Radkiewicz (lat 41, PPR), przedwojenny działacz KPP; komunikacji, poczt i telegrafu – Jan Michał Grubecki (lat 40, SL), z wykształcenia inżynier dróg i mostów; gospodarki narodowej i finansów – Jan Stefan Haneman (lat 54, RPPS), ekonomista; informacji i propagandy – Stefan Jędrychowski (lat 34, PPR), prawnik i ekonomista; kultury i sztuki – Wincenty Rzymowski (lat 61, Stronnictwo Demokratyczne), pisarz i publicysta; obrony narodowej – gen. broni Michał Żymierski (lat 54, PPR), którego przynależność do PPR miała charakter tajny, dlatego oficjalnie przedstawiano go jako osobę bezpartyjną. Jego zastępcą został gen. Zygmunt Berling (lat 48), prawnik, zawodowy wojskowy. Ponadto resortem odszkodowań wojennych kierował Emil Sommerstein (lat 61), adwokat, przed wojną prezes Izby Adwokackiej we Lwowie, w II RP poseł i działacz syjonistyczny; resortem oświaty – Stanisław Skrzyszewski (lat 43, PPR), nauczyciel, w okresie międzywojennym działacz KPP; resortem pracy, opieki społecznej i zdrowia – Bolesław Drobner (lat 61, PPS), z zawodu chemik, przedwojenny lewicujący socjalista, wykluczony z PPS w 1936 r.; resortem sprawiedliwości – Jan Czechowski (lat 50, SL), rolnik ze średnim wykształceniem ekonomicznym.

Nominalnie przedstawiciele PPR kierowali jedynie trzema resortami: bezpieczeństwa publicznego, oświaty oraz informacji i propagandy. Faktycznie od początku majoryzowali PKWN także w układzie personalnym²³. Formalnie poza komunistami było w Komitecie czterech ludowców, trzech socjalistów, jeden przedstawiciel SD oraz dwie osoby bezpartyjne. W tym charakterze, jak wspomniano, oficjalnie występowali komuniści – Wanda Wasilewska i Michał Rola-Żymierski. Pięciu członków PKWN wywodziło się z KRN, dziesięciu – z ZPP.

Komuniści, uzyskując władzę z rąk Stalina, nie zamierali i nie mogli oddać jej żadnej innej sile politycznej. Dla Moskwy byli jedyną grupą, która gwarantowała honorowanie podpisanych w lipcu 1944 r. umów zapewniających nowy, niezwykle korzystny dla ZSRR przebieg jego granicy zachodniej oraz wpływ tego kraju na rozwój sytuacji wewnętrznej w Polsce (tajne układy z 26 i 27 lipca 1944 r.)²⁴. Nie uznawali oni opozycji jako wartości samoistnej, gdyż stanowiła zagrożenie dla ich władzy. Symbolicznym z historycznej perspektywy potwier-

²² Cyt. za: T. Żenczykowski, *Polska Lubelska 1944*, Paryż 1987, s. 265.

²³ Zob. szerzej na ten temat: J. Wrona, *System partyjny...*, s. 100–104.

²⁴ W myśl artykułu 7 tego porozumienia przestępstwa popełnione na terytorium Polski przez ludność cywilną przeciwko Armii Czerwonej podlegały jurysdykcji sowieckiego sądownictwa wojskowego. Legalizowało to działania radzieckich organów bezpieczeństwa, które rozpoczęły od lipca

dzeniem tego stanu rzeczy było słynne zdanie sekretarza generalnego PPR Władysława Gomułki: „Władzy raz zdobytej nie oddamy nigdy”, wypowiedziane w Moskwie do Stanisława Mikołajczyka w czerwcu 1945 r.

Wyrazem tego było odrzucenie zasady pluralizmu politycznego. Od lipca 1944 r. PPR przystąpiła do koncesjonowania życia politycznego²⁵. Nie mieściły się zatem w systemie władzy nowoczesne partie polityczne, które są po pierwsze instrumentem rozwiązywania problemów, a po drugie reprezentują i mobilizują elektorat. W tym celu partie rozwijają swoje programy i wpływ w społeczeństwie, a także wysuwają przywódców. Muszą wyartykułować interesy swych zwolenników oraz sposoby ich zaspokajania. W pierwszych latach sprawowania władzy w Polsce komuniści zlikwidowali zasadę wolnej gry sił politycznych oznaczającą wolność tworzenia partii politycznych, ich autonomię organizacyjno-programową oraz wolność konkurencji w walce wyborczej. W to miejsce wprowadzili pojęcie hegemonicznej roli partii komunistycznej w życiu państwa i społeczeństwa. Kategoria władzy, dominująca w modelu partii komunistycznej, wykreowała przekonanie, że partia, która traci władzę, traci rację istnienia.

Od sierpnia do września 1944 r. dopuszczono do oficjalnej działalności cztery partie polityczne: Polską Partię Robotniczą, Polską Partię Socjalistyczną, Stronnictwo Ludowe i Stronnictwo Demokratyczne. Od 1944 r. pozostawały one pod kontrolą komunistów, stąd PPS, SL i SD pełniły funkcje satelickie; określano je mianem partii koncesjonowanych. Było to możliwe dzięki zastosowaniu w procesie budowy powojennego życia politycznego metody tzw. wtyczek, czyli oddelegowania do wspomnianych ugrupowań członków PPR bądź ludzi z nią powiązanych. Umieszczeni w strukturach kierowniczych SD i SL, a także częściowo PPS, nieraz posiadali podwójną legitymację partyjną i byli w pełni dyspozycyjni wobec macierzystej PPR.

Zmiana sytuacji nastąpiła w wyniku uchwały konferencji szefów rządów ZSRR, USA i Wielkiej Brytanii w Jałcie (4–11 lutego 1945 r.). Szósty punkt uchwały jałtańskich przewidywał utworzenie nowego rządu polskiego pod nazwą Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, który uzyskałby polityczne poparcie ze strony trzech mocarstw. Głównym jego zadaniem miało być „przeprowadzenie

1944 r. masowe aresztowania i wywózki z terenu Polski Lubelskiej żołnierzy Armii Krajowej. Natomiast w artykule 6 układu przewidywano w perspektywie przekazanie tej władzy („kierownictwo wszystkimi sprawami administracji cywilnej”) PKWN. Oddawało to radzieckiemu naczelnemu wodzowi najwyższą władzę w pasie przyfrontowym, za który ZSRR uważał cały obszar Polski zajęty przez Armię Czerwoną. Dowództwo Armii Czerwonej ustalało tymczasowy podział obszaru Polski i liczbę komendantur wojennych. W każdym sztabie frontu został powołany wydział do spraw komend wojennych. Ich zadania, obowiązki i prawa dość szczegółowo precyzowała specjalna instrukcja wydana 10 X 1944 r. Przygotował ją sztab generalny Armii Czerwonej. W sposób formalny poszerzała ona prawa i obowiązki komend wojennych, czyniąc je w praktyce jedyne pełnoprawnymi gospodarzami terenu: miasta, powiatu, gminy, nad którymi sprawowały nadzór. Kwestię polskiej administracji i sił politycznych sprawujących władzę dokładnie rozstrzygał rozdział trzeci wspomnianej instrukcji, nakazujący komendantom uznawać i wspomagać tylko struktury PKWN, organizacje i władze powiązane z rządem RP w Londynie „traktować zaś jako samozwańców” (*Dokumenty i materiały do stosunków polsko-radzieckich*, t. 8, Warszawa 1974, s. 155–156).

²⁵ Zob. szerzej J. Wrona, *System partyjny...*, s. 196–223.

możliwie najprędzej wolnych i nieskrępowanych wyborów opartych na głosowaniu powszechnym i tajnym²⁶.

Różnice w poglądach na temat „wolnych i nieskrępowanych wyborów” między ZSRR a demokracjami Zachodu były oczywiste. Przywódcy Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych wiedzieli, że Stalin wybory w swoim kraju określał jako „nieskrępowane i wolne”. Równie nieprecyzyjny był ustęp porozumienia przewidujący dopuszczenie do wyborów partii „demokratycznych i antynazistowskich”. Nie ustalono liczby partii, które miały spełniać to kryterium, ani organu, który miał o tym wyrokować. Kompetencje w tej kwestii zawłaszczyło zdominowane przez PPR Prezydium KRN. Nie dopuściło ono do restytucji Stronnictwa Narodowego i ugrupowania chadeckiego ani niezależnej partii socjalistycznej²⁷. Uchwałą z 30 października 1945 r. formalnie sprowadziło życie polityczne w Polsce do funkcjonowania sześciu partii: PPR, PPS, SL, SD, Stronnictwa Pracy i PSL.

Udział Stanisława Mikołajczyka w Rządzie Jedności Narodowej jako wicepremiera nie zmieniał faktu, że stworzone przez niego w sierpniu 1945 r. PSL nie stało się partią rządowej większości, lecz ugrupowaniem opozycyjnym. Zezwolono warunkowo na jego legalne funkcjonowanie ze względu na międzynarodowe zobowiązania Polski. Opozycyjność PSL wynikała z diametralnie różnej od peperowskiej wizji państwa i demokracji. Ponieważ nie dopuszczono do legalnego działania innych niekomunistycznych sił, PSL stało się jedyną partią przyciągającą wszystkich Polaków, którzy decydowali się na jawną akcję opozycyjną przeciwko narzuconemu siłą reżimowi politycznemu kierowanemu przez PPR²⁸.

Zasady obowiązujące w świecie parlamentarnym nie miały jednak znaczenia w układzie politycznym stworzonym w Polsce po 22 lipca 1944 r. Partie polityczne, które chciały zachować niezależność programową, organizacyjną i doktrynalną, były dla PPR czynnikiem destrukcji (osłabiały zwartość polityczną Polaków). Ich większa liczba stawała się niepotrzebna, wręcz zbędna w tworzonym modelu władzy²⁹. Wprowadzona w okresie PKWN konstrukcja życia politycznego i systemu partyjnego w Polsce najprawdopodobniej została pierwotnie zaplanowana przez PPR w scenariuszu zdobywania władzy. Znano ją i wykorzystywano w praktyce rewolucji bolszewickiej i taktyce działania III Międzynarodówki Komunistycznej. Ułatwiała stosowanie skutecznych instrumentów zwalczania opozycji i przeciwników tworzonego przez PPR/PZPR systemu władzy³⁰.

W niespełna trzy miesiące po sfałszowanych wyborach do Sejmu Ustawodawczego, na plenum partii w kwietniu 1947 r., komuniści sprecyzują swe kolejne cele związane z budową systemu totalitarnego w Polsce: likwidację PPS i stworzenie jednej partii robotniczej, przejęcie pełnej kontroli nad wszystkimi sferami

²⁶ Komunikat z konferencji krymskiej [w:] *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. L. Gelberg, Warszawa 1960, s. 117.

²⁷ Zob. szerzej J. Wrona, *System partyjny...*, s. 196–223.

²⁸ *Ibidem*, s. 66–68, 136–166. Zob. także R. Turkowski, *Polskie Stronnictwo Ludowe w obronie demokracji 1945–1949*, Warszawa 1992; J. Drewnowski, *Władza i opozycja. Próba interpretacji historii politycznej Polski Ludowej*, Londyn 1979, s. 15–24.

²⁹ *Protokoły posiedzeń Prezydium KRN...*, s. 279.

³⁰ Szerzej piszę o tym w artykule *Bipolarny układ polityczny a proces walki o władzę w Polsce w latach 1944–1947* [w:] *Pamiętny rok 1947*, red. M. Ożóg, Rzeszów 2001, s. 231–250.

życia społecznego i gospodarczego, kulturą oraz walkę z Kościołem katolickim. Gdy władzy przestało zagrażać rozbite PSL, ideolodzy PPR natychmiast określają kolejne grupy społeczeństwa polskiego jako „klasowo obce”, czyli „bazę reakcji”, wrogów narodu i państwa, których należało poddać prześladowaniom.

Strategia komunistów zmierzała też do odseparowania Kościoła od uczestnictwa w życiu publicznym. Aby złamać jego jedność, ustanowiono kontrolowane przez PZPR świeckie organizacje katolickie, które wykorzystywano do własnych celów politycznych. Mimo wrogiego otoczenia instytucjonalnego Kościół zachował autonomię. Oprócz zadań pasterskich pełnił wiele innych kluczowych funkcji społecznych. Przede wszystkim był w zasadzie jedyną alternatywą dla kontrolowanych przez państwo wszelkich innych powiązań międzygrupowych i w ten sposób przeciwdziałał procesowi atomizacji społeczeństwa. Stawał się gwarantem narodowej ciągłości i tożsamości³¹.

Komunikacja społeczna

Ważnym instrumentem kierowania społeczeństwem było zawładnięcie przez PKWN środkami komunikacji społecznej i stworzenie masowego oddziaływania propagandowego. Podobnie jak w wypadku tworzenia aparatu bezpieczeństwa oparto się głównie na wzorcach radzieckich i doświadczeniach KPP. Przyjęte w okresie PKWN rozwiązania prawne i organizacyjne zmierzały do scentralizowania wszelkich instytucji związanych z tworzeniem i obiegiem informacji, by wyeliminować niekomunistycznych nadawców. Wraz z dławieniem instytucji demokratycznych oraz przejmowaniem przez PPR kontroli nad wszelkimi sferami życia publicznego powstały warunki do zbudowania nowego systemu prasowego. Jego podstawowe zasady to całkowite uzależnienie wszelkich aspektów działalności medialnej od nadzoru PPR oraz wszechwładza cenzury. Obie praktycznie obowiązywały przez cały okres PRL³². W sensie prawnym istnienie cenzury zostało zalegalizowane dopiero w lipcu 1946 r.³³ Upaństwowienie mediów umożliwiło całkowitą kontrolę ich przekazu i nadzór nad doбором kadr dziennikarskich. Partia desygnowała i akceptowała redaktorów naczelnych oraz kierowników redakcji gazet i radia. Zespoły redakcyjne, szczególnie w pierwszym powojennym dziesięcioleciu, traktowane były jako ekspozytury partyjne odpowiedzialne za kształtowanie opinii publicznej. Niektóre pisma mogły cieszyć się pewną pobłażliwością i marginesem swobody. Pole wolności zawsze ograniczały jednak głoszone pryncypia ustrojowe oraz linia polityczna aktualnego kierownictwa partii. Powodowało to zwrotne negatywne oddziaływanie na system (władzę), gdyż zniekształceniu uległ podstawowy element procesu decydowania – informacja.

³¹ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003; J. Żaryn, *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, Warszawa 1997; E. Wnuk-Lipiński, *Demokratyczna rekonstrukcja. Z socjologii radykalnej zmiany społecznej*, Warszawa 1996, s. 88, 123.

³² Pod wpływem bezpośredniej inspiracji radzieckiej rozkazem ministra bezpieczeństwa publicznego Stanisława Radkiewicza z 19 I 1945 r. powołano cenzurę – Centralne Biuro Kontroli Prasy (przeimowane następnie na Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk). Instytucja ta została utajniona (T. Mielczarek, *Między monopolem a pluralizmem. Zarys dziejów środków komunikowania masowego w Polsce w latach 1989–1997*, Kielce 1998, s. 14).

³³ *Ibidem*, s. 15.

Polska Partia Robotnicza, kontrolując w pełni społeczną komunikację, zainicjowała zmasowaną i sterowaną centralnie propagandę zorientowaną na zdewaluowanie i zniszczenie tych symboli narodowych, które ewentualnie mogłyby posłużyć jako czynnik integracji części społeczeństwa przeciwko nowej władzy. Izolowano także grupy, które podjęły zbrojny opór, i neutralizowano ich wpływ polityczny na społeczeństwo.

Jednym z celów nowej władzy było pozyskanie ludzi kultury i nauki do afirmowania nowej rzeczywistości. Twórcy mieli však być „inżynierami ludzkich dusz”. W stworzonym systemie przeznaczono im rolę strażników słowa, kreatorów fikcji przesłaniającej świat realny. Mieli oni dokonywać swoistej sakralizacji fałszu, na którym opierała się nowa władza, głosząca, że wyłoniła się ze społecznego wyboru i reprezentuje pragnienia oraz dążenia większości Polaków. W niecałe trzy lata po zakończeniu II wojny światowej sfera polskiej kultury została poddana masowemu procesowi sowietyzacji (stalinizacji). Dyrektywy nowej polityki kulturalnej omawiano na kolejnych plenarnych posiedzeniach KC PPR w kwietniu i październiku 1947 r. Głównym zadaniem komunistów stało się dążenie do zmiany tożsamości kulturowej Polaków, zerwania więzi z Zachodem i przyjęcia sowieckiego wzorca kulturowego³⁴.

Zaplecze społeczne i kształtowanie nowego modelu społeczeństwa

Nowy ustrój powstający pod egidą PPR nie miał początkowo większej bazy społecznej, stworzyła ją dopiero późniejsza przebudowa gospodarki. Wprowadzony został odgórnie i nie musiał się liczyć z utratą poparcia społecznego. Przywódcy PKWN i PPR nie byli w swych działaniach ograniczeni ani wartościami, ani interesami elektoratu, bo nie tutaj zakorzeniona była ich władza³⁵. Największym, a zarazem najważniejszym zapleczem tworzącej się władzy była na początku obecność na ziemiach polskich Armii Czerwonej. Stalin nie ukrywał przed polskimi komunistami tego faktu i dość brutalnie mówił o tym do członków delegacji KRN i PKWN przebywających w Moskwie w dniach od 28 września do 3 października 1944 r.: „A co, jeśli Czerwona Armia pójdzie dalej na zachód i polskie wojska również. Z kim zostanieie? [...] Wy macie teraz taką siłę, że je-

³⁴ Stenogram plenarnego posiedzenia KC PPR z 13–14 IV 1947 r. [w:] *Archiwum ruchu robotniczego* [dalej: ARR], t. 7, Warszawa 1982; Stenogram plenarnego posiedzenia KC PPR, 11 X 1947 r. [w:] ARR, t. 11, Warszawa 1988, s. 273–337. Jerzy Putrament przybyły do Polski po kilkunastomiesięcznym pobycie na placówce dyplomatycznej we Francji stwierdził: „Przez dwa lata literatura amerykańska, film i zachodnioeuropejska kapitalistyczna filozofia przedostawały się do nas i nie tylko nie stawialiśmy oporu administracyjnego, ale nawet placówki wydawnicze nie zajęły w tej sprawie stanowiska. Zachowaliśmy się wobec przenikania imperializmu amerykańskiego bezbrinnie. [...] Należy rozpracować plan i prowadzić systematyczną akcję celem uzbrajania naszych prac w ochronną szczerpionkę przeciwko zgnilym wpływom wstecznicstwa kapitalizmu europejskiego”. Julia Brystygierowa proponowała skończyć z myśleniem, że dla niektórych Polaków „Europa zaczyna się dla nich tam, gdzie kończy się Związek Radziecki”. Zerwania ze stereotypowym postrzeganiem świata Zachodu i Wschodu domagał się stanowczo Stefan Jędrzychowski. W tym kontekście zaatakował za „prozachodność” powieść Jana Dobraczyńskiego *Najeżdźcy*.

³⁵ E. Wnuk-Lipiński, *Demokratyczna rekonstrukcja...*, s. 89–90.

śli powiecie 2 razy 2 jest 16, to wasi przeciwnicy potwierdzą to [...]. Ale tak nie zawsze będzie. Wtedy was odsuną, wystrzelą jak kuropatwy”³⁶.

W Polsce i innych państwach satelickich komuniści po II wojnie światowej realizowali dość jednolity scenariusz stopniowej likwidacji wszelkiej wolności politycznej i duchowej, w tym wolności wyznania, destrukcji wszystkich struktur społeczeństwa obywatelskiego, totalnej etatyzacji życia publicznego. Wprowadzenie tych zmian ułatwiały następstwa rządów okupacyjnych i skutki II wojny światowej. Zmiana kształtu terytorialnego państwa i związane z nią masowe migracje i przesiedlenia stwarzały nową przestrzeń społeczną, podatną na realizację planów komunistów. Wszystkie sfery życia: gospodarka, kultura i polityka, musiały się podporządkować ideologii marksizmu i leninizmu. Po wielu miesiącach ukrywania zamierzeń zadekretowano to na najdłuższym posiedzeniu KC PPR, które trwało od 31 sierpnia do 3 września 1948 r. To wówczas PPR w obliczu przygotowań do przekształcenia się w PZPR oficjalnie przyjęła program budowy socjalizmu wzorowanego na doświadczeniach ZSRR³⁷.

Fundamentalne dla nowo tworzonego ustroju wartości nie mogły się szybko zakorzenić w społeczeństwie jako jego naturalne motywacje, ponieważ były diametralnie różne od przekazu narodowej tradycji i historii. Nowy system w wymiarze ekonomicznym i społecznym lansował egalitaryzm zamiast merytokracji, bezpieczeństwo zamiast ryzyka, przystosowanie zamiast innowacyjności, opiekuńczość i roszczeniowość zamiast polegania na sobie, małą stabilizację zamiast sukcesu. W wymiarze politycznym z kolei – bierność i apatię zamiast obywatelskiego uczestnictwa, brak poszanowania prawa zamiast legalizmu. System przez polityzację wszystkich sfer życia zmierzał do ograniczenia prywatności obywateli. Paradoksalnie tym samym wymuszał ucieczkę w prywatność i budowanie dystansu wobec państwa zamiast tworzenia lojalności obywatelskiej. Wreszcie w wymiarze kulturowym nowy system promował wspomniany kolektywizm zamiast indywidualizmu, oportunizm i konformizm zamiast krytycyzmu, ksenofobię zamiast otwartości i tolerancji³⁸.

W analizowanym okresie uczestnictwo polityczne obywateli wiązało się z zapoczątkowaniem teatralizacji życia politycznego, stanowiącej formę nowej kultury politycznej. Teatralizacja polegała na wykorzystaniu dramaturgii, scenografii, reguł gry aktorskiej, środków i rekwizytów teatralnych, tj. efektów świetlnych, muzycznych i dekoracji, oraz widowisk do realizacji celów politycznych wyznaczonych przez partię rządzącą.

Wymiana elit politycznych

Inteligencja stanowiła od XIX w. wieku naturalny rezerwuuar kształtowania się polskich elit politycznych. Od lipca 1944 r. zaczęto w Polsce tworzyć nową

³⁶ *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego...*, s. 22–24.

³⁷ *Stalinowskim kursem. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej 31 sierpnia – 3 września 1948 r.*, wstęp i oprac. A. Kocharński, Pułtusk–Warszawa 1998.

³⁸ P. Sztompka, *Diagnoza stanu państwa i społeczeństwa po 14 latach transformacji*, www.export-etr.pl, zob. także „Gazeta Wyborcza”, 10 I 2004.

strukturę społeczną. Opierała się ona na odwrotnym niż w okresie międzywojennym porządku hierarchii społecznej. Klasą przodującą stali się robotnicy, a ich sojusznikami uczyniono biedne i drobne chłopstwo. Inteligencji wyznaczono nową rolę w strukturze społecznej. Podporządkowana władzy politycznej miała realizować wyznaczone przez nią ideały społeczne. Według przywódców komunistycznych zdolna do odgrywania takiej roli mogła być tylko nowa inteligencja, wywodząca się z klasy robotniczej i chłopskiej. Miała ona stworzyć własny rodowód ideowy, oparty na założeniach ideologii Marksa i Lenina³⁹. W „nowej inteligencji” partia widziała źródło rekrutacji przyszłych elit. Hasło awansu społecznego w powiązaniu z procesem nacjonalizacji i reformy rolnej miało wstrząsnąć strukturą społeczną⁴⁰.

Za aksjomat przyjęto założenie, iż nowa inteligencja będzie internalizować i realizować kanon ideologiczny ustalony przez partię rządzącą. Wynikało ono z refleksji teoretycznej, że w środowiskach robotniczych i chłopskich w znacznie mniejszym stopniu dokonuje się międzypokoleniowy przekaz idei i wartości płynących z dziedzictwa kulturowego. Koncepcję tę zastosowano w Rosji Radzieckiej i III Rzeszy. Polskim komunistom sprzyjał fakt eksterminowania inteligencji i elit II RP zarówno pod okupacją niemiecką, jak i sowiecką.

Od czasu PKWN elitę polityczną zdominowali politycy o komunistycznym rodowodzie. Część z nich, głównie w Wojsku Polskim i aparacie bezpieczeństwa, stanowili obywatele ZSRR. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, który przejął w Polsce władzę po 22 lipca 1944 r., świadomie wyeliminował *per fas et nefas* przy pomocy ZSRR konkurencyjne dla niego tradycyjne elity o rodowodzie demokratycznym i niepodległościowym. Otwartość nowej elity była bardzo ograniczona wymogami społecznymi i ideologicznymi, jakie system komunistyczny stawiał jej członkom. Cezura 1944 r. stała się istotna dla zmiany kryterium pochodzenia społecznego elit politycznych. Generalnie po II wojnie wzrosło polityczne znaczenie elit o rodowodzie plebejskim. Wykształcenie nie stanowiło odtąd niezbędnego warunku wejścia do tego gremium. Kolejnym istotnym walorem stawał się brak doświadczenia w sprawowaniu władzy w okresie II RP, co zmniejszało efektywność rządzenia, a zwiększało gospodarcze i społeczne koszty rządów komunistycznych. Rekrutacja nowych elit odbywała się wyłącznie kanałami partyjnymi. Typowy członek nowej elity politycznej w latach 1944–1956 to komunista kombatant, legitymujący się działalnością w radykalnym ruchu robotniczym, komunistycznym lub ludowym przed wojną i w czasie wojny.

Ograniczenie sfery życia prywatnego

Głębokie przenikanie państwa w życie polityczne, społeczne i ekonomiczne oznaczało również ingerowanie w sferę najszerszej pojętej kultury obejmującej obyczaje, religię oraz wszystkie dziedziny życia prywatnego obywateli. Starano

³⁹ J. Lewandowski, *Rodowód społeczny powojennej inteligencji polskiej (1944–1949)*, Szczecin 1991, s. 10–11; por. J. Szczepański, *Zmiany w strukturze klasowej społeczeństwa polskiego* [w:] *Przemiany społeczne w Polsce Ludowej*, red. A. Sarapata, Warszawa 1965, s. 29–31.

⁴⁰ H. Pałska, *Nowa inteligencja w Polsce Ludowej*, Warszawa 1994.

się ich podporządkować władzy i zunifikować ich zachowania zgodnie z funkcjonującymi założeniami⁴¹. W ustroju totalitarnym państwo zaczyna wymagać od obywatela potwierdzenia, że jest zwolennikiem oficjalnej ideologii lub przynajmniej, w okresie tzw. ideowego dojrzewania, nie jest jej przeciwnikiem. Maksymalnie starano się ograniczyć sferę prywatności obywateli w szkołach, na uczelniach oraz w miejscu pracy⁴² i zamieszkania. Nastąpiła polityzacja wszystkich sfer życia – każde zachowanie obywatela oceniane było w kategoriach politycznych. Dlatego w powszechnych wówczas opiniach personalnych pojawiały się niejednokrotnie stwierdzenia typu: drobnomieszczanin (styl życia), klerykał (chodzi do kościoła), niepewny politycznie (utrzymuje kontakty z wrogami klasowymi) itp. Autonomię sfery prywatności przyniósł dopiero rok 1956. Granica swobód była jednak ściśle określona, a decydowała o niej monopolistyczna władza i policja polityczna. Konsekwencją tego rodzaju doświadczeń, z jakimi spotykał się przeciętny Polak, było utrwalanie się zachowań rytualnych, pożądaných przez władzę i najczęściej wykreowanych przez propagandę systemu. Przestała istnieć przestrzeń pozwalająca na świadome polityczne uczestnictwo obywateli w podejmowaniu decyzji dotyczących losu osobistego i państwa.

Konkluzje

Przejęcie władzy przez PKWN oznaczało wprowadzenie nowych mechanizmów sprawowania władzy, kształtowanie nowego modelu społeczeństwa, jego planową atomizację i stosowanie tzw. inżynierii społecznej celem „upaństwowienia” więzi społecznych. Podjęto próbę likwidacji własności prywatnej na wsi, a także w pozarolniczym sektorze gospodarki. Dokonała się wymiana elit politycznych, odrzucono demokratyczne wybory, zmieniła się więc rola partii politycznych. Środki masowego przekazu zostały podporządkowane partii rządzącej, a nauka i wychowanie obowiązuje ideologii. Zlikwidowano samorząd terytorialny i gospodarczy. Ruch związkowy stał się ogniwem władzy państwowej. Nastąpiła teatralizacja życia politycznego i polityzacja sfery życia prywatnego obywateli.

W świetle dzisiejszej znajomości realiów historycznych i mechanizmów decyzyjnych zasadna jest więc teza, iż druga połowa 1944 r. stanowi cezurę rozpoczęcia w Polsce procesu tworzenia państwa totalitarnego, którego szczytowa faza przypadła na lata 1948–1956. Powiązanie wielu sprzecznych elementów w ustroju politycznym lat 1944–1948 (deklarowane zasady demokratyczne i autorytarne, wręcz dyktatorskie metody rządzenia) pozwala go określić jako ustrój hybrydowy. Notabene, jako jeden z pierwszych termin ten zastosował, analizując sytuację Węgier za rządów Kádara, węgierski socjolog Elémer Hankiss zajmujący się m.in. strukturalnymi przeszkodami w tworzeniu wspólnot⁴³. Ówczesny ustrój polityczny w Polsce był unikatowym ustrojem-hybrydą, skupiającym w sobie

⁴¹ T. Strzembosz, *Polacy w PRL – sprzeciw, opozycja, opór. Zachowania opozycyjne w systemie totalitarnym*, „Studia Polityczne” 2000, nr 11, s. 137 i n.

⁴² J. Chumiński, *Formy nadzoru środowiska pracowników przemysłu w latach forsownej industrializacji (1949–1956)*, „Studia Historyczne” 1998, z. 4 (163), s. 557–575.

⁴³ E. Hankiss, *Pułapki społeczne*, Warszawa 1986.

praktycznie wszystko: elementy otwartej dyktatury w połączeniu z formalną demokracją, hegemoniczną rolą partii komunistycznej w rządzeniu państwem i blokowanie rozwijających się demokratycznych i obywatelskich instytucji.

Ta hybryda mimo swoich wszystkich wewnętrznych sprzeczności była dość stabilna, dlatego że miała nieograniczone poparcie z zewnątrz (ZSRR). Ułatwiło ono wyeliminowanie ogólnonarodowej opozycji. Komuniści nakreślili demagogiczny i populistyczny, a przez to atrakcyjny i jasny, program własnych działań. Oznaczał on nowe rozumienie i zdefiniowanie interesów narodowych, a także tworzenie mechanizmów ich realizacji. Od czasu PKWN rozwijał się system polityczny, którego podstawą stało się współistnienie kolidujących zasad ideologicznych i organizacyjnych. Ale mimo eklektycznego charakteru ustroju politycznego i sprzecznych tendencji władza komunistów jednoznacznie ewoluowała w kierunku totalitaryzmu.

System ustrojowy opierał się na kilku totalitarnych ze swej istoty założeniach praktycznych. Fundamentem była marksistowska triada połączenia władzy ekonomicznej, politycznej i ideologicznej. Z niej wynikało pięć zasadniczych podstaw władzy komunistycznej będących immanentną cechą systemu totalitarnego: ustanowienie politycznego monopolu partii marksistowsko-leninowskiej; wprowadzenie w życie zasady akceptowania przez partię wszystkich strategicznych stanowisk w polityce, gospodarce, środkach masowego przekazu, kulturze, stowarzyszeniach w ramach mechanizmu znanego później jako „system nomenklatury”; upaństwowienie gospodarki, centralizacja wszystkich zasobów i ich rozdział za pośrednictwem mechanizmu centralnego planowania i centralnej dystrybucji; stosowanie terroru i policyjnych represji wobec przeciwników politycznych; masowa i centralnie sterowana propaganda mająca za pomocą „prania mózgow” doprowadzić do kontroli ludzkich umysłów i uczuć.

Strukturalnym odbiciem kierowniczej roli partii były trzy przysługujące jej atrybuty. Pierwszy z nich, wynikający z jej nadrzędnej pozycji, wyrażał się w dysponowaniu przez PPR uprawnieniami w zakresie wytyczania celów ogólnych dla systemu władzy jako całości oraz celów ogólnych i zadań odcinkowych dla poszczególnych instytucji. Ten atrybut partii istniał od samego początku przejścia władzy, tj. od roku 1944⁴⁴. Mieściła się w tym również funkcja dobierania i rozmieszczania kadr kierowniczych celem oddziaływania na instytucje państwa i organizacje społeczne od wewnątrz oraz funkcja kontroli wykonania przez partię nakreślonych programów i wydanych przez nią dyrektyw.

Drugi atrybut kierowniczej roli partii polegał na wszechobecności we wszystkich instytucjach władzy, co miało umożliwić realizację założonej linii politycznej. W okresie PKWN w związku z formalnym odwoływaniem się do konstytucji marcowej utajniono obecność partii w wojsku.

Trzeci atrybut polegał na tym, że partia nie była ograniczona przez prawo jako czynnik nadrzędny. Prawo nie tylko nie wyznaczało zakresu jej władzy, lecz było jej podporządkowane.

Budowany od 22 lipca 1944 r. system władzy miał charakter uzurpatorski i był narzucony z zewnątrz. Stanowił przejaw sprzeczności między tradycyjną

⁴⁴ *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego...*, s. 20–47.

polską kulturą polityczną a wartościami prezentowanymi przez elity PPR/PZPR i posiadał fikcyjną legitymację wyborczą (brak wolnych wyborów). W połączeniu z brakiem konkurencyjności w systemie partyjnym oraz eliminacją innych procedur i instytucji demokratycznych stwarzało to brak legitymacji władzy w Polsce, tj. potwierdzenia prawomocności władzy przez udział obywateli w jej powoływaniu. Za tym szedł brak akceptacji społecznej dla samych reguł sprawowania władzy oraz brak praktyki sprawowania władzy zgodnie z głoszonymi regułami⁴⁵. Funkcjonujący mechanizm sprawowania władzy w państwie ograniczał możliwość uczestnictwa politycznego w zasadzie do członków tylko jednej partii – PPR. Podejmowane przez PSL od lata 1945 r. próby kształtowania społeczeństwa obywatelskiego skończyły się kilka miesięcy później dramatyczną klęską w obliczu sfałszowanego referendum i wyborów. Tak więc od roku 1944 tylko PPR mogła skutecznie wyznaczać zadania i cele w skali kraju i nadzorować ich realizację. Zablokowano możliwość świadomego i aktywnego udziału obywateli w rządzeniu państwem. Analizowany okres zapoczątkował kształtowanie się postaw i zachowań rządzących i rządzonych, mentalnie skutkujących u wielu ludzi do dnia dzisiejszego. Społeczeństwo obywatelskie było za słabe, a partie polityczne działające w latach 1944–1945 były niereprezentatywne. Ważną, a może nawet najważniejszą przesłankę kształtowania powojennego systemu politycznego stanowił monopol na władzę jednego ośrodka politycznego. Ukształtowany system polityczny wykazywał ogromną trwałość i odporność na istotne zmiany.

The political system in Poland in 1944–1948

The political system determines relations between the state or state related institutions like the parliament, the government, the jurisdiction, political organizations and various groups of interests. It also consists of a set of norms and regulations, which provides a base for their functioning: constitutions, electoral law etc. To classify the political system which has been built in Poland since the PKWN, it is necessary to take into account the conception of political regime as a specific form of political organization, a system of official and unofficial norms and mechanisms regulating mutual interaction between the authorities and the society.

When the PKWN took over the power, new mechanisms of exercising power were introduced. A new model of society formed by deatomisation, and so called social engineering was introduced. In order to put social ties under state control an attempt to eliminate private property was made. The new model of society characterized also with a new role of political parties, an exchange of the elites, subordination of the science and education to one ideology. The idea of democratic elections was rejected. Communication and media was under political control. Local and economic local governments were removed. Changes in the trade union movement transformed it into a cell of the political power. The political life was theatricalized and any privacy was politicized.

⁴⁵ J. Raciborski, *Absencja wyborcza – obraz i uwarunkowania zjawiska* [w:] *Naród, władza, społeczeństwo. Księga dedykowana Jerzemu J. Wiatrowi*, red. A. Jasińska-Kania, J. Raciborski, Warszawa 1996, s. 207; W. Sokół, *Legitymizacja systemów politycznych*, Lublin 1997, s. 145 i n.

The communist rule based on five elements (Marxist theses): 1) the politics was monopolized by the Marxist-Leninist party; 2) a candidate for any executive had to be accepted by the party what was know as “the system of nomenclature;” 3) the nationalization of the economy; 4) the central distribution of all resources; 5) the policy of terror, reprisals and mass propaganda – all thought to gain control of hearts and minds.

The second half of 1944 marks the beginning of the totalitarian system in Poland, which was at its height in 1948–1956. The inconsistent way different elements of the system were bound together allows us to define this incoherent organism as hybrid. The political system which has been built since the PKWN times, based on cooperation of ideologically and organizationally contradictive rules. The analyzed period created manners and attitudes of those in power and those under control which still remain in effect.